

Çevre ve Din Eğitimi: İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Kitapları Üzerine Bir İnceleme

Emine KESKİNER*

Özet –Doğal çevreye dair sorunların zamanımızda artarak devam etmesi, meseleye disiplinlerarası bir nitelik kazandırmakta, dinlerin konuyla ilgili mesajlarına gitgide daha fazla ilgi duyulmaktadır. Ülkemizde çevre ve din konusundaki çalışmaların daha çok teorik düzeyde kaldığı görülmekte, konuyla ilgili nicel ve nitel araştırmalara ihtiyaç duyulduğu bilinmektedir. Zihinsel alt yapıların oluşumunda ve şekillenmesindeki etkisinden hareketle bu çalışmada inceleme konusu olarak ders kitapları seçilmiş, ders kitaplarından da din eğitimi denilince akla ilk gelen kurumlarımızdan olan İmam Hatip Liselerinin meslek dersleri kitapları tercih edilmiştir. Doküman incelemesi yöntemiyle gerçekleştirdiğimiz araştırmamızda, en çok bulguya Çevre Bilinci / Çevreye Duyarlılık kategorisinde rastlanmıştır. Ders kitaplarında evren insan ilişkisinden ziyade evren üzerinden insanın Allah’la ilişkisinin öne çıkarılması, insanın evrene karşı sorumluluğunun da evrenin insanın hizmetine sunulması fikrinin gerisinde kalması dikkat çekmektedir. Bir diğer mesele de, güncel çevre sorunlarıyla dinî referanslar arasındaki bütünlüğün tam sağlanamamış olmasıdır. Bu durum güncel çevre sorunlarına yönelik İslamî öğretinin yeniden formüle edilmesine duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler – Çevre, Çevre eğitimi, İslam, İmam Hatip Liseleri, Meslek dersleri kitapları, Evren Allah ilişkisi, Evren insan ilişkisi, Çevre bilinci

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı

E-posta : eminekeskiner@gmail.com

Giriş

İnsanoğlu varlık sahasına çıktığı andan itibaren çevreyle etkileşime geçmiş, bu etkileşim zaman geçtikçe çevrenin aleyhine bir takım sonuçların oluşmasına yol açmıştır. İnsanın doğa üzerinde hakimiyet kurma çabasının yön verdiği bilim ve teknikte meydana gelen ilerlemeler doğanın sınırsızca kullanılması ve sömürülmesini beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda hava, su, toprak ve ses kirliliği, doğal kaynakların tükenmesi, iklimlerin değişmesi, hayvan ve bitki türlerinin yok olması gibi ciddi çevresel sorunlar doğayı ve dolayısıyla insanlığı tehdit etmeye başlamıştır. Söz konusu tehdidin farkedilmesi ise 20. yüzyılın ortalarını bulmuştur. 1970’li yıllardan itibaren bölgesel ve uluslararası alanda önlem alınmaya başlanmışsa da günümüzde çevre sorunlarının azalmak yerine artarak devam ettiği görülmektedir (Keleş ve diğerleri, 2012, s. 31-36).

Çevre sorunlarının artarak devam etmesi meselenin farklı açılardan ele alınması gerekliliğini ortaya koymuştur. Zira insanın çevreye yönelik tutum ve davranışlarına yön veren birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler ekonomik, siyasal, ideolojik, yönetsel, dinsel, kültürel yapılar, sınıfsal ilişkiler, bilim ve teknoloji, üretim, tüketim, bölüşüm ve değişim biçimleri, nüfusun büyüklüğü vb. şeklinde sıralanabilir. Tüm bu faktörlerin dikkate alınması gerekliliğinden hareketle önceleri çevrebilimin meselesi olarak görülen çevre sorunları felsefenin, ahlakın, hukukun ve ilahiyatın meselesi haline gelerek disiplinlerarası bir nitelik kazanmıştır. Gün geçtikçe dinî motivasyonla sahip çıkılan çevre sorunlarının, dinî öğretilerle temellendirilmiş çözüm yollarıyla daha kolay aşılacağı fikri daha çok kabul görmeye başlamıştır (Kutluer, 2006, s. 45).

Çevre ile ilgili çalışmalarda son zamanlarda etîğin bir alt dalı olan çevre etîğinin yanı sıra hukukun öne çıktığı görülse de, çevre sorunlarıyla mücadelede her iki dalın da tek başlarına yeterli olmadığı kabul edilmektedir. Hukukta yaptırımın ceza olduğu, ahlakta ise yaptırımın tepki ve kınama olmaktan öteye geçemediği belirtilerek, hukuk kurallarının bittiği, etkisiz kaldığı yerde ahlak kurallarına, ahlak kurallarının bir yana itildiği durumlarda da tekrar tüze kurallarına ihtiyaç duyulduğuna dikkat çekilmektedir (Keleş ve diğerleri, 2012, s. 276-277). Ancak bu döngüde inanç boyutunun ihmal edildiği görülmektedir. Oysa bir davranışın ahlaken iyi veya kötü olmasının yanı sıra dinen sevap veya günah olduğunun belirtilmesinin inanan insanlar üzerindeki yaptırım gücünün göz ardı edilmemesi gerekir. Nitekim İslam da dahil tek tanrılı dinlerin insanın doğanın efendisi olduğu kanaatini besleyerek, bir yerde bozulmaya zemin hazırladığına yönelik eleştiriler olsa da; müntesipleri üzerindeki rolü ve etkisi nedeniyle çevrenin korunmasında oynayacağı role binaen dinlerin konuyla il-

gili mesajlarının gitgide daha fazla dikkate alındığı da bir gerçektir (Keleş ve diğerleri, 2012, s. 91-92; 280-284).

Bu gelişmeler doğrultusunda son yıllarda çevre ve din konulu çalışmaların sayısının gitgide arttığı müşahade edilmektedir. Ancak konuyla ilgili özellikle ülkemizde yapılan çalışmalarda daha çok teorik boyut üzerinde durulduğu dikkati çekmektedir.¹ Buna karşılık nicel ve nitel araştırma sayısı sınırlıdır.² Dolayısıyla çevre ve din konusunda nicel ve nitel araştırmalarla desteklenmiş çalışmalara ihtiyacı vardır.

Son yıllarda ders kitabı alanında yapılan araştırmalar, zihinsel alt yapıların oluşumunda ve şekillendirilmesinde, değerlerin topluma yayılmasında ve yaygınlaştırılmasında ders kitaplarının son derece etkili olduğunu göstermektedir (Çiçek ve diğerleri, 2009, s. 13). Bu veri de dikkate alınarak çalışmamızda İmam Hatip Lisesi meslek dersleri kitaplarının çevre bağlamında incelenmesi hedeflenmektedir. Öğrencilerini mesleğe ve yüksek öğrenime hazırlayan kurumlarımızdan biri olan İmam Hatip Liseleri meslek derslerinde çevre konularına ayrılan yer, öğrencilerde insan-doğa ilişkisi hakkında İslam'a uygun bir bakış açısının oluşması ve aralarında din hizmetlerine yönelecek olanlar varsa, bu bakış açısının halka ulaştırılması açısından önem taşımaktadır. Buradan hareketle makalemizde öncelikle çevre eğitimi ve İslam dininde çevre konusunda öne çıkan hususlar üzerinde durulacak, ardından çalışmamıza esas teşkil eden İmam Hatip Lisesi Meslek Dersi Öğretim Programları ve ders kitaplarında çevrenin yeri tespit edilerek değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Çevre Eğitimi

Son yıllarda çevreyi korumaya yönelik gerek uluslararası gerekse ulusal düzeyde birçok hukukî düzenleme yapılmaktadır.³ Kuşkusuz bu düzenlemelerin

¹ Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Bayrakdar, M. (1997). *İslam ve Ekoloji*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları; Bayraklı, B. (2009). *Kur'an'da İçsel-Sosyal-Maddî Çevre Kavramları*, İstanbul: Bayraklı Yayınları; Canan, İ. (1995). *Ayet ve Hadislerin Işığında Çevre Ahlakı*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları; Fersahoglu, Y. (2011). *Dinler ve Çevre*, İstanbul: Çamlıca Yayınları; Özdemir, İ. (2001). *Yalnız Gezegen*. İstanbul: Kaynak Yayınları; Özdemir, İ. -Yükselmiş, M. (1995). *Çevre Sorunları ve İslâm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

² Bu tip çalışmalara örnek olarak; Ayten, A. (2010). 'Sahip Olma' mı 'Emanet Görme' mi Çevre Bilinci ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, X, 2, 203-233; Furat, A. Z. (2008). İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Müfredatlarında Çevre Konularına Ayrılan Yer Üzerine Bir Değerlendirme. Fahri Kayadibi, *Çevre ve Din* içinde (ss. 369-377), İstanbul: Yalın Yayıncılık, zikredilebilir.

³ Ulusal düzenlemeler -Anayasamızın 56. maddesi çerçevesinde hazırlanan Çevre Kanunu ve ilgili mevzuat- için bkz. <http://izindenetim.cevreorman.gov.tr/izin/AnaSayfa/Mevzuat/kanun.aspx?sflang=tr> (Erişim Tarihi 14.04.2013); ve uluslararası düzenlemeler için bkz. <http://www.csb.gov.tr/gm/cygm/index.php?Sayfa=sayfa&Tur=webmenu&Id=265> (Erişim Tarihi 14.04.2013).

işlerlik kazanması insanların ödev ve sorumluluk algılamalarında, dolayısıyla da tutum ve davranışlarında bu yönde değişikliklerin gerçekleşmesine bağlıdır. Bu değişikliklerin gerçekleşmesi için planlı ve sistemli bir eğitime ihtiyaç duyulduğu açıktır. Söz konusu ihtiyaç disiplinlerarası bir eğitim alanı olarak çevre eğitiminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla çevre eğitimi biyoloji, felsefe, ahlak, ilahiyat ve politik bilimler dahil birçok alanı kapsamaktadır (Köylü, 2008, s. 181).

Çevre eğitimi, birey ve toplumların çevre hakkında bilinçlenmesi sağlayan, mevcut ve gelecek sorunları çözebilmeye yönelik bilgi, değerler, beceriler, deneyimler ve eylemler geliştirmeyi amaçlayan ve yaşam boyu devam eden bir süreçtir (Köylü, 2008, s. 179). Bu eğitimin amacı, bireyin çevresini bir bütün olarak kavraması, çevre konuları ve çevre sorunları hakkında bilinçlenmesi, bu sorunları çözecek beceriler geliştirmesi ve girişkenlik sahibi bir vatandaş olarak yetişmesidir (Geray, 1992, s. 228; Köylü, 2008, s. 180). Çevre eğitimcileri ancak sadece çevre hakkında bilgi vermek olmadığını özellikle vurgulamaktadırlar. Nitekim yapılan araştırmalar çevre bilgisinin, yani çevreye ait sorunlar, bu sorunlara aranan çözüm yolları, ekolojik alandaki gelişmeler ve doğa hakkında bilgi sahibi olmanın çevreye karşı yararlı davranışlar geliştirme üzerine olan etkisinin düşük olduğunu göstermektedir (Erten, 2006). Çevre bilincinin önünde engel teşkil eden davranışları değiştirebilmek için, söz konusu davranışları oluşturan koşulları değiştirmek gerekmektedir ki; işin zorluğu da buradadır (Geray, 1992, s. 225).

Çevre eğitiminin nasıl yapılması gerektiği ile ilgili öne çıkan önerilerden bazıları şunlardır (Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s. 23-25; Köylü, 2008, s. 183-184):

- Çevre sorunlarının ortaya çıkmasındaki asıl neden insan-doğa ilişkisindeki bozulmadır. Yapılacak çevre eğitimi öncelikle bu ilişkiyi düzeltmeye yönelik olmalıdır. Doğa ve insan sevgisi işlenirken tarih ve kültürümüzdeki örneklerden istifade edilmeli, konu dinî motiflerle desteklenmelidir.
- Çevreye bütüncül olarak yaklaşmak gerekmektedir.
- Bireylerin sağlıklı bir çevrede yaşamasının bir hak olduğu kadar, böyle bir çevrenin oluşturulması, korunması ve sürdürülebilmesinin insanların görevleri arasında bulunduğu benimseltilmelidir.
- Çevre eğitimi sadece belli kesimleri ve öğrencileri değil, tüm vatandaşları hedeflemelidir.

- Tabiata saygı bağlamında evren, yeryüzü ve yaşam tarzlarının birbirlerine bağımlılığı ve insan bilincinin başlangıçtan itibaren fizikî maddî açıdan olduğu kadar, psikolojik ruhi açıdan da bir birlikteliğinin olduğu bilinci yerleştirilmelidir.
- Tanrı-tabiât ve insan ilişkisini düzenleyen yeni bir teolojik sistem geliştirilmelidir.
- Bir eğitim teorisi ve modeli geliştirerek, ilköğretimden yüksek öğretime kadar, dinî ve ahlakî değerleri de arka plan olarak alıp, öğrenenlerde ekolojik sorumluluk bilincini geliştirmeye çalışmak gereklidir.

İlahiyat alanındaki çalışmalarda çevreyle ilgili konuların yeni yeni hak ettiği yeri almaya başladığı görülmektedir. Dinlerin çevreye katkısı bağlamında türetilen kavramlar arasında *doğa/çevre teolojisi* öne çıkmaktadır. Doğa teolojisi genel olarak Tanrı-tabiât ve insan ilişkilerini betimsel bir tarzda dinî bakış açısından inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanmaktadır (Köylü, 2008, s. 172). Hristiyan ve Musevi teologlar ve düşünürler 1980’li ve 1990’lı yıllarda doğa teolojisine yönelirken, İslam dünyasındaki yöneliş ise daha yakın tarihlere rastlamaktadır (Nasr, 2007, s. 108). Bu durum doğa teolojisinin çalışılması gereken akademik bir alan olduğunu göstermektedir. Dinlerin çevre eğitimine sağlayacağı katkı, belki de üstleneceği dönüştürücü rol bu çalışmalara bağlıdır. Aşağıda İslam dininin çevreye bakışı ana hatlarıyla ele alınacaktır.

İslam Dininde Çevre

İslam dininin doğal çevreye bakışında öne çıkan hususların başında metafizik bir arka planının bulunması gelmektedir. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de kâinatın yapısı ve çeşitli tabii olaylar hakkında temel bilgiler verilmekte, evrenden hareketle Allah’ın varlığı, birliği, kudreti ve ölümden sonra dirilme gibi bazı metafizik konulara dair deliller getirilmektedir⁴ (Bayrakdar, 1997, s. 30). Bu durumda doğa insanın beslenme, barınma gibi maddi ihtiyaçlarını gidermenin ötesinde ilahî hikmeti anlamının ve derinlemesine düşünmenin ilham kaynağı olmaktadır⁵ (Nasr, 2007, s. 111). Yine ‘Yedi gök ile yer ve onların içinde yer alan her şey O’nu tesbih etmektedir. O’nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur...’ (İsra/44) buyrulmak suretiyle, her varlığın inanan insan gibi Allah’a ibadet etti-

⁴ Konuyla ilgili ayetlerden bazıları için bkz. Fussilet S. 53; Duhan S. 38; Araf S. 54; Mümin S. 64; Kamer S. 49; Âl-i İmran S. 190-191; Ra’d S. 13-15; Hac S. 18.

⁵ Bkz. Âl-i İmran S. 191.

ği bildirilerek kâinatın manevî yönüne vurgu yapılmaktadır (Bayrakdar, 1997, s. 36-37). Modern insanın ele geçirme tutkusuyla tabiatı boyunduruk altına alması yapay bir çevre oluşmasına sebep olmakta, bu nedenle dindar insanlar bile tabiatın manevi anlamını kavrama yeteneklerini kaybetmektedirler (Nasr, 1991, s. 11).

Çevreci düşünceleri etkileyen çalışmalarda, çevrenin korunması gerekliliğinin insan hakkından, kuşaklar arası adaletten hareketle temellendirildiği görülmektedir (Keleş ve diğerleri, 2012, s. 261). İslam’da ise insan ve çevre ilişkisini düzenleyen prensiplerin başında hangi varlık olursa olsun “hayat / var olma hakkı” gelmektedir (Gürer, 2008, s. 362). Buna göre her varlık doğasının gereği hak sahibi olup, Allah tarafından verilmiş bu haktan insanlar tarafından mahrum bırakılması doğru değildir. Bu bağlamda kâinatın insan için yaratıldığını ve maddi ihtiyaçlarını karşılamak için onun emrine/hizmetine tevdi edildiğini bildiren ayetler⁶ doğru anlayıp yorumlamak gerekmektedir. Nitekim bazı Müslümanların halifelliği yeryüzündeki her şeyin insanın emrine verildiği şeklinde anlayarak ekolojik dengeleri gözardı etmeleri bir kısım çevreciler tarafından İslam’ın eleştirilmesine zemin hazırlamaktadır (Özdemir ve Yükselmiş, 1995, s. 89). Oysa Kur’an’da verilen hükmetme (teshir) izni, doğayı korumaksızın ve onun vekilharcı gibi davranmaksızın doğaya hükmetme hakkını insana vermemektedir. Sadece insanlara değil her varlığa onun doğasına uygun olan hakkı vermek lazımdır (Nasr, 2007, s. 111). Herhangi bir varlığın hayat hakkı keyfi olarak elinden alınıyorsa, yukarıda zikrettiğimiz ayetten hareketle Allah’ı anan bir ses yok edilmekte, dolaylı olarak Allah’a karşı da saygısızlık yapılmaktadır.

İslam tabiatın bir ölçü ve denge içinde yaratıldığını, bu denge bozulduğunda her şeyin zarar göreceğini bildiren bir dindir: ‘*Göğü yükseltti, ölçüyü/dengeyi koydu. Artık dengeye tecavüz etmeyin. Dengeyi doğru tutun/kollayın, bozmayın*’ (Rahman S. 55/7-9). İnsanlar doğaya karşı sorumlu oldukları bilinciyle hareket etmedikleri takdirde evrendeki düzenin bozulması kaçınılmazdır: ‘*İnsanların bizzat işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu ki; Allah yaptıklarının bir kısmını onlara tattırsın. Belki de tuttukları kötü yoldan dönerler*’ (Rum S. 41)’. Doğanın insanın emrine sunulduğunu bildiren ayetleri bu ayetlerle birlikte düşünmek gerekmektedir. Bu şekilde düşünmeyi başaran insan tabiatı kendisi gibi Allah’ın bir mahluku, yaratıcısını tesbih eden, rızkını temin ettiği, kendisinin de içinde yaşadığı ve israf edilmesi haram olan bir varlıklar âlemi olarak görmek durumundadır (Kula, 2008, s. 221).

6 Bkz. Câsiye S. 13; Bakara S. 29.

İslam'da insanın doğal çevreyle ilişkisinin manevî olmasının yanında ahlakî olması da öngörülmektedir. Kur'an'da çevrenin korunmasını teşvik edici nasihatler ve buna yönelik kurallar bulunmaktadır. Çevreye yönelik kötü davranışların başında israf ve fesat gelmektedir ki; Kur'an'da bu tip davranışlara karşılık olarak inanan insan için en ağır ifadelerden biri olan Allah'ın sevgisinden mahrum kalma ifadesi kullanılmaktadır: '*Yiyiniz, içiniz; fakat israf etmeyiniz. Allah israf edenleri sevmez*' (Araf S. 31); '*... İşbaşına gelince, yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekin ve nesli yok etmeye çabalayan insanlar vardır. Allah bozgunculuğu sevmez*' (Bakara S. 204-205).

Hadis literatüründe bitkilere ve ağaçlara, toprağı işlemeye ve sulamaya, toprağı sürdürülebilir tarzda işlemeye, tarım ürünlerine, hayvan haklarına, su dağıtımına, su kaynaklarına ve bu kaynakların bakımına, kuyulara, ırmaklara, su haklarına ilişkin çevrecilik açısından önemli bir birikim mevcuttur⁷ (Haq, 2007, s. 146). Ancak bu birikimin din eğitiminde hak ettiği yeri aldığını söylemek güçtür. Peygamberimizin hayatını anlatan siyer ve tarih kitaplarında kendisinin ekolojik sünnetine yer verilmediği görülmektedir (Bayrakdar, 1997, s. 72). Yine, İslam hukukunda Hz. Peygamberin çevrenin korunmasına yönelik koyduğu yasaklar ve cezalar işlenmemiş ve zamanın şartlarına göre geliştirilmemiştir. Bu da ekolojinin sadece kişisel vicdanî bir sorumluluk olarak kalmasına neden olmuştur (Bayrakdar, 1997, s. 66-67).

Ahret inancının da güçlü bir yaptırım olarak çevre konusunda yeterince ele alınmadığı görülmektedir. Hayatın sadece bu dünya hayatıyla sınırlı olduğuna inanma, insan eylemlerine bencilliğin hâkim olmasının önde gelen nedenleri arasında yer almaktadır. Oysa insanın ölümlü olması ve yaptıklarından ahirette hesaba çekileceği inancı tabiata karşı sorumluluklarını yerine getirmesinde itici bir rol oynayabilir (Masri, 1997, s. 34).

İslam'ın doğal dünyaya ve insanların onunla ilişkisine dair güçlü ve inandırıcı manevî öğretilerine rağmen Müslümanların çoğunun çevre sorunlarına duyarlı olduğu bir gerçektir. Nasr'ın da belirttiği gibi, İslam dini nerdeyse bütün İslam ülkelerinde hala güçlü olmasına rağmen gerek hükümetlerin gerekse halkın çoğunun doğal çevreye yaklaşımda İslamî ilkeleri izlemediği görülmektedir. Nasr, bu durumun öncelikle İslam dünyasının küresel ekonomik düzenin bir parçası

⁷ Bu hadislerden bazıları için bkz..Ebû Dâvûd, *Cihad*, 44; Müslim, *Sayd*, 57, *İmare*, 178; Buhârî, *Enbiya*, 54, *Musâkât*, 9, *Zebâih*, 25 (hayvan hakları); Müslim, *Taharet*, 1, 68 (temizlik ve yolları temiz tutmaya özen göstermek); Buhârî, *Edeb*, 25 (ağaç dikmek).

olmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Ona göre İslam dünyasındaki ülkeler insanların doğal çevreyle ilişkisine dair İslamî görüşe dayalı bir ekonomik düzen yaratmak için ne gerekli vukufa, ne de cesaret ve iradeye sahiptir (Nasr, 2007, s. 104-105).

Din bilginlerinin yeterince duyarlı ve hazırlıklı olmaması da, İslam toplumunda çevreyle ilgili İslamî öğretilerin yeniden formüle edilip toplumun genelinde uygulanmasının sağlanamamasında önemli bir etken olarak görülmektedir. Camilerdeki vaazların, insan doğa ilişkisi ile ilgili olarak çoğunlukla Hz. Peygamber'in hayvanlara müşfik davranması ve ağaç dikmenin erdemi gibi konularla sınırlı olması, çevre ile ilgili çağımızdaki sorunlardan ve çözüm yollarından söz edilmemesi din hizmeti üretenlerin çevre meselelerinin önemini yeterince farkında olmadığını gözler önüne sermektedir (Nasr, 2007, s. 108).

Aşağıda, ülkemizde din hizmetine yönelecek insanları yetiştirecek kurumların ilk basamağını teşkil eden İmam Hatip liselerinin meslek derslerinde çevreye ilişkin konulara ne ölçüde yer verildiği, öğretim programı ve ders kitaplarından hareketle tespit edilmeye çalışılacaktır.

İmam Hatip Lisesi Meslek Derslerinde Çevre

Yöntem

Araştırma Modeli

İmam Hatip Lisesi meslek derslerinde doğal çevre konularına ayrılan yeri tespit edebilmek amacıyla 2010 yılında hazırlanmış olan İmam Hatip Lisesi ve Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları ile bu programlara göre yazılan ders kitapları (Kur'an-ı Kerim ders kitabı hariç) doküman incelemesi yöntemiyle incelenmiştir.

Örneklem

Bu araştırmada Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nün resmi internet sitesinde yer alan İmam Hatip Lisesi ve Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları ile Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Siyer, İslam Tarihi, Temel Dinî Bilgiler, Hitabet ve Meslekî Uygulama ve Karşılaştırmalı Dinler Tarihi ders kitapları esas alınmıştır.

Verilerin Toplanması ve Çözümlemesi

Araştırmamızda nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yoluyla toplanan veriler temel düzeyde bir içerik analizine tabi tutulmuştur. Bu kapsamda, öncelikle İmam Hatip Lisesi ve Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları gözden geçirilmiş, ardından ders kitapları tek tek okunarak doğal çevreyle ilgili olan konular belirlenmiştir. Bu konuların şu üç kategoride değerlendirilebileceği görülmüştür: Evren-Allah ilişkisi, Evren-İnsan ilişkisi, Çevre Bilinci / Çevreye Duyarlılık. Bu tasnifin ardından, alt kategoriler oluşturularak her bir kategoriyle ilgili bulgular tek tek sayılmış, bulguların sayımında paragraflar ve etkinlikler bir kere sayılmıştır. Bulguların sunumu sırasında ders kitaplarından doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

Bulgular

İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programında Çevre

İmam Hatip Lisesi ve Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları'nda ilk olarak Giriş bölümünde evrendeki uyum ve düzen üzerinde düşünmenin Yüce Yaratıcı tasavvuruna ulaşmadaki rolü üzerinde durulmaktadır. Programda *Çevre Bilinci Kazanma ve Çevreyi Koruma Becerisi* öğrencilere kazandırılacak Temel Beceriler arasında sayılmaktadır. Bunun öncesinde Sosyal Katılım Becerisinde eğitimin en önemli amaçlarından birinin *doğaya değer veren* bireyler yetiştirmek olduğu ifade edilmekte, öğrencinin toplum ve *çevre sorunlarına duyarlı olması* ve çözümüne yönelik sürece katılımı istekli olması gereği vurgulanmaktadır. Doğrudan çevre bilinci kazanmayla ilgili beceride, bireyin doğaya olumlu bir bakış açısı geliştirmesinin ve onu korumaya teşvik etmesinin dinin temel amaçlarından biri olduğu söylenerek, bu görevin meslek dersi öğretmenlerine düştüğü belirtilmektedir. Konuyla ilgili öğretmenlere önerilen çalışmalar ise şunlardır:

- Dinî ve ahlakî açıdan çevreyi korumanın önemini belirleme ve değerlendirme
- Çevrenin korunmasına yönelik çalışmalar düzenleme ve etkinliklere katılma

- Kendi davranışlarıyla bu bilince sahip olduğunu gösterme
- Çevre ve temizlik arasındaki ilişkiyi fark etme.

Ayrıca *çevreye duyarlılık* öğrencilere kazandırılması öngörülen değerler arasında yer almaktadır. Dolaylı olarak çevreyle ilişkilendirebileceğimiz değerler ise sorumluluk ve merhamettir (Komisyon, 2010, s. 20-21).

Derslerin tek tek programlarına baktığımızda, sadece iki derste kazanımlar ve değerler arasında çevre ile ilgili olanlara yer verildiği görülmektedir. Bu derslerden *Temel Dinî Bilgiler* dersi öğretim programında İslam, Hayat ve Bilim Ünitesi'nde öğrencilerde çevre bilinci oluşturmada İslam'ın katkısının öğretilmesinin amaçlandığı belirtilmektedir. Nitekim bu ünitenin kazanımlarından biri de 'İslam'ın çevreye ve doğaya verdiği önemi bilir' şeklinde olup öncelikle verilecek değerlerden biri de çevreye duyarlılıktır (Komisyon, 2010, s. 61, 69). *Fıkıh* dersi öğretim programında ise Temizlik ve Namaz Ünitesi'nin kazanımlarından biri beden ve çevre temizliğine itina göstermedir. Fıkıh ve Sosyal Hayat Ünitesi'nin de kazanımlarından biri çevre ve canlıların korunmasında duyarlı davranma olup, öğrencilerden günümüzde yaşanan çevre sorunları üzerinde yorum ve eleştiride bulunmalarının istenmesi önerilmektedir. Bu iki üniteyle birlikte Hac ve Kurban Ünitesi'nde doğal çevreye duyarlılık öncelik verilecek değerler arasında sayılmaktadır (Komisyon, 2010, s. 141, 143, 144).

İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Kitaplarında Çevreye İlişkin Bulgular

Evren-Allah İlişkisi

Meslek dersleri kitaplarında Evren-Allah ilişkisi kategorisinde *Evrenin Allah'ın Varlığının ve Birliğinin Delili Olması* şeklinde sadece bir alt kategori tespit edilmiştir. Bu kategoriye ilişkin bulgular Kelam ders kitabında 13, Temel Dinî Bilgiler ders kitabında 8, Tefsir ders kitabında 4 olmak üzere toplamda 25 defa yer almaktadır.

Tefsir ders kitabında *Kur'an'ın Ana Konuları* bağlamında *Yaratılış ve Evren* başlığı altında konunun müstakil olarak ele alındığı görülmektedir. Kelam ders kitabında *Varlık Sorunu* bağlamında *Allah-Âlem İlişkisi* başlığı altında müstakil olarak ele alınan konuya, *Allah'ın Varlığı ve Birliğinin Delilleri* başlığı altında benzer bir şekilde yer verildiği tespit edilmiştir. Ayrıca *İman Bilgi İlişkisi* başlığı altında da bir cümleyle değinilmektedir. Temel Dinî Bilgiler ders kitabında ise

konuya *Allah’a İman* başlığı altında yer verilmektedir. Her üç kitapta da evren Allah ilişkisi, evren ve evrendekilerin Allah’ın varlığının ve birliğinin işaretleri olması çerçevesinde ele alınmaktadır. Öğrencilerin evrenden hareketle yaratıcı fikrine ulaşmalarını sağlamanın amaçlandığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda söz konusu ders kitaplarında öne çıkan satırlardan bazıları şunlardır:

- *Evrenin Allah’ın Varlığının ve Birliğinin Delili Olması*

“Evrende O’nun varlığı ve birliğiyle ilgili pek çok delil vardır” (Ekşi ve diğerleri, 2010b, s. 32).

“Tüm evrende bir düzen olması Allah’ın birliğini ispat eden en önemli delildir” (Ekşi ve diğerleri, 2010b, s. 35).

“Evrende gördüğümüz olayların arkasında sınırsız bilgi ve kudret sahibi olan bir Yaratıcı vardır, O da Allah’tır” (Ekşi ve diğerleri, 2010b, s. 33).

“Tabiat Allah’ın varlığının, sıfatlarının ve fiillerinin göstergesi olan bir semboller kitabıdır” (Yıldırım ve diğerleri, 2010a, s. 14).

“Kur’an’da evren ve içindekiler için işaret, ayet ve burhan kelimeleri kullanılmakta, bunlarında Allah’ın varlığına ve birliğine işaret eden deliller olduğuna dikkat çekilmektedir” (Yıldırım ve diğerleri, 2010b, s. 111).

“Âlemdaki her varlığın Allah’a teslim olduğunu, O’nun emri altına girdiğini, O’nun düzeninden dışarı çıkmadığını ve O’nu tespih ettiğini görmek kelimacı için Allah’ın sonsuz kudretinin ve sınırsız rahmetinin bir işaretidir” (Yıldırım ve diğerleri, 2010a, s. 21).

“Evren insanın yaşantısını sürdürmesine imkan verecek şekilde yaratılmış bilinçli bir tasarım harikası ve bir sanat eseridir. Allah kendi varlığının ve birliğinin delillerini gerek insanın nefsinde gerekse tabiatıta göstermiş ve bunlar üzerinde düşünülmesini istemiştir” (Yıldırım ve diğerleri, 2010a, s. 75).

Bu bilgiler doğrultusunda tabiatın metafizik arka planının anlaşılabilmesi için gerekli olan evren Allah ilişkisinin ders kitaplarında kayda değer ölçüde yer aldığı söylenilebilir (25 kere). Ancak Allah, evren ve insan arasındaki ilişkinin bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmadığı görülmektedir. Evrenle ilgili verilen bilgilerin insanı Allah’a ulaştırmaya yönelik olduğu anlaşılmakta, bu bilgilerin insanın tabiatla ilişkisini de etkilemesi gerektiği açıkça ifade edilmemektedir.

Evren-İnsan İlişkisi

Meslek dersleri kitaplarında Evren-İnsan İlişkisi kategorisinde *Evrenin İnsanın Hizmetine Sunulması / Her şeyin İnsan İçin Yaratılması*, *İnsanın Evrene Karşı Sorumluluğu* ve *Evrenin Eşsiz Düzeni ve Bu Düzenin İnsan Tarafından Bozulması* şeklinde 3 alt kategori tespit edilmiştir. Bu kategorilerden *Evrenin İnsanın Hizmetine Sunulması / Her şeyin İnsan İçin Yaratılması* kategorisine ilişkin Temel Dini Bilgiler ders kitabında 4, Tefsir ders kitabında 2, Kelam ders kitabında 2 ve Fıkıh ders kitabında 1 olmak üzere toplamda 9 bulguya rastlanmıştır. *İnsanın Evrene Karşı Sorumluluğu* kategorisinde Kelam ders kitabında 1, Fıkıh ders kitabında 1 ve Temel Dini Bilgiler ders kitabında 1 olmak üzere 3 bulgu yer almaktadır. Son kategori olan *Evrenin Eşsiz Düzeni ve Bu Düzenin İnsan Tarafından Bozulması* kategorisinde ise Temel Dini Bilgiler ders kitabında 1, Fıkıh ders kitabında 1 olmak üzere toplamda 2 bulgu bulunmaktadır. Bu durumda Evren-İnsan İlişkisi'ne dair bulguların toplamı 14'tür.

Temel Dinî Bilgiler ders kitabında *Niçin İbadet Edilir?*, *Kur'an Kâmil İnsan Modeli Sunar*, *İslam ve Çevre Bilinci* başlıklarının yanı sıra *İslam'ın Öngördüğü Bazı Temel Ahlak İlkeleri* kapsamında Allah'ın cömertlik ve merhametinin göstergesi olarak *Cömertlik* ve *Merhamet* başlıkları altında insanın evrenle ilişkisi yer almaktadır. Kelam ders kitabında öncelikle *Varlık Sorunu* kapsamında *İnsan* başlığı altında değinilen konuya ilerleyen bölümlerde *İman Bilgi İlişkisi* ile *Kaderle İlişkilendirilen Bazı Kavramlar*'dan *Rızık* konularında yer verilmektedir. Tefsir ders kitabında ise daha çok Allah evren ilişkisinin ele alındığı *Yaratılış ve Evren* başlığı ile *Kur'an'ın Ana Konuları* kapsamında *İbadet* başlığı altında değinilmektedir. Bunların dışında Fıkıh ders kitabında çevre bilincine yönelik hususların öne çıktığı *Çevre Temizliği* ve *Çevre ve Hayvan Hakları* başlıkları altında insan evren ilişkisi bağlamında değerlendirebileceğimiz ifadeler rastlanılmaktadır. Söz konusu bölümlerde insan evren ilişkisine yönelik olarak öne çıkan hususlar şunlardır:

- Evrenin İnsanın Hizmetine Sunulması / *Her şeyin İnsan İçin Yaratılması*
“Yüce Allah evrendeki her şeyi insanların yararlanması için yaratmış ve sayısız nimetler vermiştir” (Ekşi ve diğerleri, 2010b, s. 56).
“Evrendeki tüm canlılar insanın hizmetine sunulmuştur. İnsan, tüm ihtiyaçlarını karşılayarak kendisine hizmet eden bu evrenin mutlak yaratıcısı olan Allah'a karşı sorumluluğunun bilincinde olmalı ve hiçbir şeyin başıboş yaratılmadığını düşünerek onu hatırlamalıdır” (Yıldırım ve diğerleri, 2010b, s. 112).

“... Sayısız nimetlerden yararlanırken bunları bize bağışlayan Allah’a karşı şükür görevimizi yerine getirmenin yolu tüm içtenlikle yalnızca O’na ibadet etmektir” (Yıldırım ve diğerleri, 2010b, s. 114).

“Allah yeryüzünü insanın yaşayabileceği bir mekan olarak hazırlamış ve bütün nimetlerini onun hizmetine sunmuştur” (Yıldırım ve diğerleri, 2010a, s. 153).

“Allah evreni ve içindeki sayısız nimetleri insanların faydalanması için yaratmıştır. Herkes içinde bulunduğu imkanları kullanarak ve çaba göstererek bu nimetlerden yararlanabilir” (Ekşi ve diğerleri, 2010b, s.149).

“Evrendeki bütün varlıklar kendisine yüklenen görevi mükemmel yapmakta ve insana hizmet etmektedir. Allah bu bilgilerle bir taraftan insanın evrenle ilgili merak ve sorularını cevaplarken, diğer taraftan onu âlem üzerinden kendisiyle iletişim kurmaya sevk etmektedir” (Yıldırım ve diğerleri, 2010a, s. 68).

“Allah merhameti ile kainatı eşsiz bir ölçü, ahenk ve düzen içinde yaratmıştır. İnsanoğlunu da diğer varlıklardan üstün kılmıştır” (Ekşi ve diğerleri, 2010b, s.151).

- *İnsanın Evrene Karşı Sorumluluğu*

“İnsana verilen nimetler onun sorumluluk emanetini yüklenmesini gerektirir. Bu emanet insanın yaratıcısının birliğini tanıması (tevhid) ve yeryüzünde ahlaka ve adalete dayalı bir hayat sürme sorumluluğudur” (Yıldırım ve diğerleri, 2010a, s. 24).

“Allah, evreni insanın hizmetine sunmuştur. Yaşanılan doğal çevre üzerinde başka insanların ve diğer canlıların da hakları vardır. İslam dini, yalnızca kendimizi ve bireysel çıkarlarımızı değil, gelecek kuşakları ve başka canlıları da düşünmemizi istemektedir” (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 82).

“Diğer varlıklara iyi davranmak kâmil insan olmanın gereklerindendir” (Ekşi ve diğerleri, 2010b, s.112).

- *Evrenin Eşsiz Düzeni ve Bu Düzenin İnsan Tarafından Bozulması*

“Yüce Allah, insanın da içinde bulunduğu tabiatı bir düzen ve denge içinde yaratmıştır: ‘Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık.’ (Kamer S. 49) Ancak, insanların tutum ve davranışlarından dolayı ekolojik sistemde bozulma ve kirlenme meydana gelir: ‘İnsanların kendi işledikleri kötülükler sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Yanlıştan dönmeleri

için Allah yaptıklarının bazı kötü sonuçlarını onlara tattıracaktır.’ (Rum S. 41)” (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 165).

“İslam, insan ve onun doğal çevresinin korunmasını istemiş, çevreye zarar verici davranışlardan uzak durulmasını öğütlemiştir. Bununla ilgili olarak Allah Kur’an-ı Kerim’de çeşitli ayetlerde insanların doğayı iyi ve doğru olarak kullanmalarını öğütlemiştir. Bu durum bir ayette şöyle ifade edilmiştir: ‘Göğü Allah yükseltti ve dengeyi o koydu. Sakın dengeyi bozmayın.’ (Rahmân S. 7-8)” (Ekşi ve diğerleri, 2010b, s.177).

Meslek dersi kitaplarında insanı merkeze alma gibi değerlendirilebilecek ve bir kısım çevreciler tarafından eleştirilen evrenin insanın hizmetine sunulması temasının öne çıktığı görülmektedir (9 defa). Bu çerçevede Allah evren ilişkisinde olduğu gibi insanın evrene karşı sorumluluklarından ziyade Allah’a karşı sorumlulukları vurgulanmaktadır. Her ne kadar insanın yeryüzünde ahlaka ve adalete dayalı bir hayat sürmekten sorumlu olduğu, başka canlıların da hakları olduğu ve bu hakların gözetilmesi gerektiği belirtilmişse de (3 defa) bu kategorideki ifadelerin geneline bakıldığında vurgunun zayıf olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ayrıca ahirete imanın, yani insanlara olduğu gibi çevreye yönelik tutum ve davranışlardan da hesaba çekileceğine inanmanın insanın evrenle ilişkisine yapacağı olumlu tesire dikkat çekilmemesi de kanaatimizce bir eksikliktir.

Evrendeki düzen, bu düzenin insan tarafından bozulması gibi konuların çevre eğitimi için son derece önemli olduğu açıktır. Ders kitaplarında bu konulara Kur’an ayetleri ışığında sadece değinildiği görülmektedir (2 defa). Konunun önemine binaen, insanın evrendeki düzenin korunması ve geliştirilmesine yönelik sorumluluğuna daha geniş yer verilmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

Çevre Bilinci / Çevreye Duyarlılık

Meslek dersleri kitaplarında Çevre Bilinci / Çevreye Duyarlılık kategorisinde *Güncel Çevre Sorunları ve Sorumlusunun İnsan Olması, Çevreye Karşı Sorumluluklarımız, Hayvan Hakları, İsrâf ve Kul Hakkı* olmak üzere 5 kategori tespit edilmiştir. *Güncel Çevre Sorunları ve Sorumlusunun İnsan Olması* ile ilgili olarak Fıkıh ders kitabında 2, Temel Dini Bilgiler ders kitabında 1 ve Kelam ders kitabında 1 olmak üzere 4 bulguya ulaşılmıştır. *Çevreye Karşı Sorumluluklarımız* kategorisinde Fıkıh ders kitabında 7, Temel Dini Bilgiler ders kitabında 6 ve Siyer ders kitabında 2 bulgu olmak üzere 15 bulguya rastlanmıştır. *Hayvan*

Hakları kategorisinde ise Fıkıh ders kitabında 4, Siyer ders kitabında 2, İslam Tarihi ders kitabında 1 ve Temel Dini Bilgiler ders kitabında 1 olmak üzere 8 bulgu belirlenmiştir. Önemlerine binaen ayrı kategoriler olarak değerlendirmeyi uygun gördüğümüz israf ve kul hakkına gelince İsrâf kategorisine ilişkin Fıkıh ders kitabında 2, Temel Dini Bilgiler ders kitabında 1 ve Tefsir ders kitabında da 1 olmak üzere 4 bulgu görülmüştür. Bu kategoride israfın ders kitaplarında cimrilik ve cömertlikle ilişkisi bağlamında kullanıldığı yerler dikkate alınmamıştır. Son kategori olan Kul Hakkı ise sadece bir kere Fıkıh ders kitabında geçmektedir. Bu durumda Çevre Bilinci / Çevreye Duyarlılık kategorisinde toplam 28 bulgu tespit edilmiştir.

Temel Dinî Bilgiler ders kitabında *İslam ve Çevre Bilinci* şeklinde ayrı bir konu başlığı bulunmaktadır. Fıkıh ders kitabında ise *Temizliğin Çeşitleri* kapsamında *Çevre Temizliği*, *Kamu Haklarının Gözetilmesi* kapsamında *Ülke Zenginliklerinin Korunması* ve *Temel Hak ve Hürriyetler* kapsamında *Çevre ve Hayvan Hakları* başlıkları altında çevre bilincine yönelik konulara yer verildiği görülmektedir. Bu iki ders kitabı dışında Kelam ders kitabında *Afet* başlığı altında ise yeryüzünü denge içinde yaratanın ve bu dengeyi korumamızı isteyen Allah olduğu şeklinde çevre bilincine yönelik olarak değerlendirebileceğimiz ifadeler yer almaktadır (Yıldırım ve diğerleri, 2010a, s. 154). Ayrıca Siyer ders kitabındaki Hz. Muhammed Âlemlere Rahmet ve Evrensel Bir Elçidir başlığı altında, peygamberimizin diğer canlılar için de rahmet olduğu vurgulanarak, kendisinin hayvan hakları konusundaki duyarlılığı, tabiatın korunmasına, özellikle de ağaç dikme konusuna verdiği önem üzerinde kısaca durulduğu görülmektedir (Özbay ve diğerleri, 2010b, s. 131). İslam Tarihi ders kitabında da *Sosyal Dayanışma Kurumları* ve *Vakıflar* başlığı altında bir cümle ile Müslümanların tarih boyunca hayvanlara ve tabii çevreye iyilik ve merhamet duygularıyla yaklaştığı belirtilmektedir (Özbay ve diğerleri, 2010a, s. 154). Son olarak Tefsir ders kitabında *İbadet* başlığı altında çevre temizliğinin ve israftan kaçınmanın da bir ibadet olduğu vurgulanmaktadır.

Temel Dinî Bilgiler ders kitabında *İslam ve Çevre Bilinci* şeklinde ayrı bir konu başlığı bulunmaktadır. Fıkıh ders kitabında ise *Temizliğin Çeşitleri* kapsamında *Çevre Temizliği*, *Kamu Haklarının Gözetilmesi* kapsamında *Ülke Zenginliklerinin Korunması* ve *Temel Hak ve Hürriyetler* kapsamında *Çevre ve Hayvan Hakları* başlıkları altında çevre bilincine yönelik konulara yer verildiği görülmektedir. Konuyla ilgili öne çıkan hususlar şunlardır:

- *Güncel Çevre Sorunları ve Sorumlusunun İnsan Olması*

“Günümüzde çevre kirliliği önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Denizlerin kirletilmesinden ormanların yok olmasına, sanayi atıklarından çöplere, hava kirliliğinden gürültü kirliliğine kadar bir dizi çevre sorunuyla mücadele etmemiz gerekmektedir” (Ekşi ve diğerleri, 2010b, s.177).

“Günümüzde, erozyon gerçeği, hava, su ve denizlerin kirlenmesi, bunların sonucu olarak da asit yağmurlarının yağması, iklim değişikliği gibi küresel çevre sorunları insanın çevreye karşı bu sorumsuz tutumunu açıkça ortaya koymaktadır” (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 166).

“Bu dünyanın fiziki yasalarını koyan Allah’tır. Merhamet ve adaletin tezahürü olarak yeryüzünü bir denge içinde yaratan ve bu dengeyi korumamızı isteyen de yine O’dur” (Yıldırım ve diğerleri, 2010a, s. 154).

- *Çevreye Karşı Sorumluluklarımız*

“Çevreye karşı sorumluluklarımızın başında temizlik gelir” (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 166).

“Çevre temizliği sadece kişileri ilgilendiren bir durum olmayıp aynı zamanda toplumsal bir konudur” (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 83).

“Doğal zenginlikler ve güzellikler aynı zamanda birer emanettir. Bunları gereği gibi korumalıyız ve zarar verici davranışlardan kaçınmalıyız” (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 159).

“Ormanlarımızı, bitki örtülerimizi korumalı, toprağımızın kalitesinin kimyasal bileşiklerle bozulmasına fırsat vermemeliyiz... Soluduğumuz havanın kirlenmemesi için yakıtlarımızı kaliteli seçmeli, havayı kirleten araç ve sanayi tesislerinin bakımını iyi yaptırmalıyız. Canlı türlerinin yok olması için gelişigüzel avlanmalara fırsat vermemeliyiz” (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 159).

“Hz Muhammed, tabiatın korunmasına da önem vermiştir. Su havzalarını, nehir kenarlarını ve gölleri kirletmeyi de yasaklamıştır” (Özbay ve diğerleri, 2010b, s. 131).

“Hz Peygamber Medine ve Mekke çevresini harem (sit alanı) ilan etmiştir. Bu bölgede yeni yerleşim alanları açılmasını ve ağaçların kesilmesini yasaklamıştır” (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 167).

“... (Hz Muhammed) doğanın bir parçası olan ağaçlara dikkat çekerek, Müslümanları ağaç dikmeye teşvik etmiştir” (Özbay ve diğerleri, 2010b, s. 131).

- *Hayvan Hakları*

“Dinimiz çevreyle beraber hayvanların haklarını da korumamızı emretmiştir. Bu nedenle hayvanlara zarar verici davranışlardan kaçınmalıyız. Onlara karşı merhametli olmalıyız” (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 167).

“Dinimiz hayvanları aç susuz bırakmayı, dövmeyi, dövüştürmeyi ve onlara ağır yük yüklemeyi yasaklamıştır” (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 167).

“Hz. Muhammed hayvanlara ve diğer canlılara karşı da merhametli olmasını tavsiye etmiştir. Hayvanların da insanlar üzerinde hakları olduğunu belirtmiş, onlara iyi bakmalarını ve taşıyabileceklerinden fazla yük yüklememelerini öğütlemiştir” (Ekşi ve diğerleri, 2010b, s. 152).

“Hz. Muhammed hayvanları sever ve korurdu. O, hayvan haklarından söz eden ilk kişidir... Onlara eziyet edilmesini, susuz bırakılmalarını ve onlara ağır yük taşıtılmasını yasaklamıştır” (Özbay ve diğerleri, 2010b, s. 131).

“Müslümanlar, tarih boyunca hayvanlara, tabii çevreye iyilik ve merhamet duygusuyla yaklaşmışlardır” (Özbay ve diğerleri, 2010a, s. 154).

- *İsraf*

“Sahip olduğumuz nimetleri kendi ihtiyacımız ölçüsünde kullanarak israftan kaçınmalıyız. İsraf tabiatta sağlıklı bir ortamın oluşmasına yol açar. Bu da canlıların hayatlarını olumsuz yönde etkiler. Örneğin, doğal ortamı tehdit eden kimyasal maddelerin ve atıkların tedbirsizce doğaya atılması, ormanların bilinçsizce kullanılması ve canlı türlerinin yok edilmesi ekolojik dengenin bozulmasına neden olur” (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 166).

“İsraf etmeden nimetlerden faydalanmalıdır” (Ekşi ve diğerleri, 2010b, s. 176).

“Yıkanırken suyun israf edilmemesine dikkat edilir” (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 84).

“... çevresini temiz tutmak, sorumluluklarını yerine getirmek, başkasının haklarına saygılı olmak, doğru sözlü olmak, israftan kaçınmak... gibi daha birçok davranış da ibadet kapsamına girmektedir” (Yıldırım ve diğerleri, 2010b, s. 114).

- *Kul Hakkı*

“Ülke zenginliklerini tahrip etmek, hor kullanmak, bunlara zarar verici davranışlarda bulunmak birer kul hakkıdır. Örneğin çevremizi kirletmek, suyu

israf etmek, ormanları ateşe vermek bunlardan bazılarıdır” (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 159).

Çevre bilinciyle ilgili olarak ders kitaplarında en çok çevreye karşı sorumluluklarımız üzerinde durulduğu görülmektedir (15 defa). Çevreye karşı sorumluluklarla ilgili olarak temizlik ve ağaç dikme konusu öne çıkarılmış, çevreyi korumanın toplumsal bir görev olduğu vurgulanmıştır. Çevreye karşı sorumluluklarımızı hayvan hakları takip etmektedir (8 defa). Buna karşılık güncel çevre sorunlarına oldukça sınırlı sayıda yer verildiği görülmektedir (4 defa). Ayrıca, Fıkıh ders kitabında yer alan katı atıkların muhtemel erime süreleri verilerek öğrencilerden tartışmalarının istenmesi (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 166) dışında somut bir örneğin bulunmaması da bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

İslam’a göre insanın çevreyle ilişkisinde anahtar kavramlardan biri olan israf kavramına ders kitaplarında hak ettiği önemin verildiğini söylemek güçtür (4 defa). Oysa abdest alırken suyun fazla kullanılmasının peygamber tarafından yasaklanmasından hareketle bile, müsrifliğin doğada eksikliğe ya da kirliliğe yol açarak, ekolojik dengeyi bozmasına, böylelikle canlı varlıklara zarar vermesine, gelecek kuşakların sağlıklı bir ortamda yaşama hakkını çiğnemesine yer verilerek, keyfi, anlamsız ve sırf eğlenmeye yönelik olduğunda yasağın derecesinin ne derece büyük olacağı (Özdemir, 2007, s. 49-50) hakkında öğrencilerin düşünmeye sevk edilebileceğini düşünmekteyiz.

Yine ders kitaplarında, çevreyle ilgili olarak son derece önemli olduğunu düşündüğümüz kul hakkı kavramına da dolaylı olarak işaret eden cümleler bulunmakla beraber sadece bir defa doğrudan yer verilmiş olması bir eksiklik olarak görülmektedir. İnsanlar üzerinde yaptırım açısından etkili olabilecek bu kavramın meslek dersi kitaplarında gerek yaşayan insanların gerekse gelecek kuşakların hakları bağlamında daha çok yer alması gerektiği düşüncesindeyiz.

Meslek dersi kitaplarında çevre bilinciyle ilgili dinî referanslara baktığımızda, Kur’an-ı Kerim’den Allah tarafından her şeyin bir ölçüye göre yaratıldığını (Kamer S. 49), evrendeki dengeyi bozmama konusunda insanı uyardığını (Rahman S. 7-8) buna rağmen insanlar yüzünden düzenin bozulduğunu (Rûm S. 41) bildiren ayetlere yer verildiği görülmektedir (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 159, 165; 2010b, s.177; Yıldırım ve diğerleri, 2010a, s. 154). Peygamberimizin söz ve uygulamalarından yapılan rivayetlerde ise, kendisinin ağaç dikimine verdiği önemi belirten hadisler, Medine şehrinin bir bölümünü sit alanı ilan etmesi, yolların ve gölgeliklerin kirlenmesini yasaklaması ve hayvanlara olan merhameti üzerinde tekrar tekrar durulduğu görülmektedir (Ekşi ve diğerleri, 2010a, s. 82,

83, 166, 167; 2010b, s. 152, 177; Özbay ve diğerleri, 2010b, s. 131). Bu durumda ders kitaplarında yer verilen dinî referansların sınırlı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bir diğer sıkıntı da günümüzdeki çevre sorunlarıyla dinî referanslar arasındaki bağlantının kopuk oluşudur. Bu sebeple konu bütünlüğünün sağlanamadığı görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Zamanımızın öne çıkan problemlerinden doğal çevreyle ilgili meselelere İmam Hatip Lisesi meslek dersi kitaplarında ne ölçüde yer verildiğini tespit etmek amacıyla yaptığımız incelememizde öncelikle program düzeyinde konuya gereken önemin verildiği anlaşılmaktadır. Programda bireyin doğaya olumlu bir bakış açısı geliştirmesinin ve onu korumaya teşvik etmesinin dinin temel amaçlarından biri olduğu açıkça ifade edilmekte, çevre bilinci / çevreye duyarlılık öğrencilere kazandırılması öngörülen temel beceriler ve değerler arasında zikredilmektedir.

Programın kitaplara yansımaya gelince, Temel Dinî Bilgiler, Fıkıh ve Kelam ders kitapları dışında çevre konusuna kayda değer bir şekilde yer verildiğini söylemek güçtür. Programda da öngörüldüğü üzere çevre bilinci esas olarak, Temel Dinî Bilgiler ve Fıkıh ders kitaplarında ele alınmakta; Kelam ders kitabında ise dersin hususiyetine uygun olarak konu Allah-Evren ilişkisi bağlamında yer almaktadır.

Ders kitaplarında çevreye dair konuların, Evren-Allah İlişkisi, Evren-İnsan İlişkisi ve Çevre Bilinci / Çevreye Duyarlılık şeklinde üç kategoride incelenebileceği belirlenmiştir. Bu kategorilerden en çok Çevre Bilinci ile ilgili bulguya rastlanmıştır (28 defa). Bununla beraber Evren-Allah İlişkisi kategorisindeki bulguların, evrenin Allah'ın varlığının ve birliğinin delili olması şeklinde tek bir tema etrafında toplandığı (25 defa) dikkate alınırsa, bu kategorinin öne çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Meslek dersi kitaplarında Evren-Allah İlişkisi ve Evren-İnsan İlişkisi kategorilerine giren bulguların yaratıcı fikrine ulaşma ve evrende insana biçilen üstün rolün gereği olarak Allah'a ibadet etme fikri doğrultusunda şekillendiği görülmektedir. İslam'ın doğal çevreye bakışında belirleyici olan metafizik arka planın anlaşılabilmesi için gerekli olan bu bilgilerin verilisinde tabiatın sırf sıçrama tahtası olarak görülmesine neden olunabileceği yönünde tarafımızca bir kaygı hissedilmektedir. Benzer bir kaygı insanın evrendeki düzenin korunması

ve geliştirilmesine yönelik sorumluluğundan ziyade evrenin insanın hizmetine sunulduğunun vurgulanması ile ilgili de söz konusudur.

Güncel çevre sorunları ders kitaplarında yer bulmakla beraber bu sorunlarla ilgili olarak sunulan dinî referansların azlığı dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra güncel sorunlar ve dinin bakış açısı arasında bir bütünlük sağlandığını söylemek güç görünmektedir. Ancak burada ders kitapları dışındaki konuyla ilgili eserlerde de çevreyle ilgili İslamî öğretinin yeniden formüle edilmediği gerçeğini de göz ardı etmememiz gerekir. Genel olarak günümüz çevre sorunlarının çözümüne yönelik yeterli dinî doküman ve materyal bulunmamaktadır. Hayvanlara iyi davranmaktan, ağaç dikmekten bahseden dinî öğütlerin ötesine pek geçilmediği için ders kitaplarında da benzer bir üslup devam ettirilmektedir. Bununla beraber çevreye yönelik davranışlar üzerinde belirleyici bir rol oynayabilecek kul hakkı ve israf konuları üzerinde yeterince durulmayışını anlamak zordur.

Din eksenli yapılacak bir çevre eğitiminde düşünülüp tartışılması gereken konulardan biri de, dinin inananları üzerindeki yaptırım gücünden konuyla ilgili nasıl faydalanabileceğimiz meselesidir. Bazı kaygılardan dolayı kullanılmasında tereddüt edilen günah, haram gibi kavramların çevre bilincine yapabileceği katkılar göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda ders kitaplarında çevreyle ilgili konularda “öğütler” yerine “emreder”, “yasaklar”, “ahirette hesabı sorulur” gibi yaptırım gücü daha yüksek bir dil kullanılabilir.

Din hizmetiyle uğraşması muhtemel kişiler eğitilirken, çevre meselelerine duyarlılığı artırmak için olabildiğince çaba sarf edilmelidir. İlahiyat fakültelerimizde 1998-1999 eğitim-öğretim yılından itibaren seçmeli olarak Çevre ve Din dersinin okutulması sevindirici olmakla beraber bu dersin bir an önce zorunlu ders kapsamına alınması gerekmektedir. Öğrencilerin dinin çevreye yaklaşımı ile ilgili bütüncül bir bakış açısı kazanabilmesi için dersin içeriği başta dinî ilimler arasında olmak üzere disiplinlerarası bir şekilde hazırlanmalı, özellikle İslamî bir çevre eğitiminin nasıl yapılabileceği konusu müfredatta yer bulmalıdır. Bu bağlamda dersin Din Eğitimi Anabilim Dalı’nın sorumluluk alanında düşünülməsi daha uygun gözükmektedir.

Kaynakça

- Bayraktar, M. (1997). *İslam ve Ekoloji*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Çiçek, S., Sarışen G. R. ve Tüzün, G. (2009). Giriş. G. Tüzün (Ed.). *Ders Kitaplarında İnsan Hakları II Tarama Sonuçları* (s. 13-23). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Ekşi, A., Türker, A. S., Meydan, A., Şahan, R., Adıyaman, K. ve Özket, H. (2010a). *Fıkıh Ders Kitabı*. MEB Yayınları.
- Ekşi, A., Türker, A. S., Meydan, A., Şahan, R., Adıyaman, K. ve Özket, H. (2010b). *Temel Dinî Bilgiler Ders Kitabı*. MEB Yayınları.
- Erten, S. (2006). Çevre Eğitimi ve Çevre Bilinci Nedir, Çevre Eğitimi Nasıl Olmalıdır? *Çevre ve İnsan Dergisi*, 65/66.
- Geray, C. (1992). Çevre İçin Eğitim. R. Keleş (Ed.). *İnsan Çevre Toplum* (s. 223-235). Ankara: İmge Kitabevi.
- Gürer, B. (2008). Çevre Ahlakı Kapsamında Bir Değer olarak “Adalet”in Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi. F. Kayadibi (Ed.). *Çevre ve Din* (s. 361-367). İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- Haq, S. N. (2007). İslam ve Ekoloji: Yeniden Ulaşma ve Yorumlama Arayışı. Richard C. Foltz, Frederick M. Denny- Azizan Baharuddin (Ed.). *İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet* (s. 129-153). İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Keleş R., Hamamcı, C. ve Çoban, A. (2012). *Çevre Politikası* (7. bs.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Komisyon (2010). *İmam Hatip Lisesi ve Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Programları*. Ankara: MEB Yayınları.
- Köylü, M. (2008). Çevre Eğitimi: Dinî Bir Yaklaşım. F. Kayadibi (Ed.). *Çevre ve Din* (s. 165-188). İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- Kula, N. (2008). Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan-Çevre İlişkisi. F. Kayadibi (Ed.). *Çevre ve Din* (s. 207-225). İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- Kutluer, İ. (2006). Küreselleşme Mahiyeti ve Boyutları. Y. Mehmedoğlu, A. U. Mehmedoğlu (Ed.). *Küreselleşme Ahlâk ve Değerler* (s. 15-50). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Masri, B. A. (1997). İslam ve Ekoloji. Fazlun Khaild, Joanne O’Brien (Ed.). *İslam ve Ekoloji* (s. 13-36). İstanbul: İGDAŞ.
- Nasr, S. H. (1991). *İnsan ve Tabiat* (Nabi Avcı, Çev.). İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Nasr, S. H. (2007). İslam, Günümüz İslam Dünyası ve Çevre Krizi. Richard C. Foltz, Frederick M. Denny- Azizan Baharuddin (Ed.). *İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet* (s. 103-117). İstanbul: Oğlak Yayınları.

- Özbay, E., Koç, E., Yapıcı, A., Türkan, A., Baydaş, M. ve Hemiş, İ. (2010a). *İslam Tarihi Ders Kitabı*. MEB Yayınları.
- Özbay, E., Koç, E., Yapıcı, A., Türkan, A., Hemiş, İ. ve Baydaş, M. (2010b). *Siyer Ders Kitabı*. MEB Yayınları.
- Özdemir, İ. (2007). Kur'an Perspektifiyle Bir Çevre Anlayışına Doğru. Richard C. Foltz, Frederick M. Denny- Azizan Baharuddin (Ed.). *İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet* (s. 41-65). İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Özdemir, İ. ve Yükselmiş, M. (1995). *Çevre Sorunları ve İslâm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Yıldırım, R., Şimşekçakan, M., Altaş, E., Akgül, M., Günay, İ. ve Özkiraz, M. A. (2010a). *Kelam Ders Kitabı*. MEB Yayınları.
- Yıldırım, R., Altaş, E., Şimşekçakan, M., Akgül, M., Günay, İ. ve Özkiraz, M. A. (2010b). *Tefsir Ders Kitabı*. MEB Yayınları.

The Environment and Religious Education: A Study on Textbooks Thought at Imam Hatip High-School Professional Courses

Emine KESKİNER*

Introduction

Today, serious environmental problems such as air, water, soil and noise pollution, depletion of natural resources, climate change, and the extinction of animal and plant species threatens the nature and the humanity. Regional and international measures related to the environment have been taken since the 1970's. However, it is observed that the environmental problems have increased (Keleş-Hamamcı-Çoban, 2012, p. 31-36).

Because of increasing environmental problems, the issue needs to be addressed from different perspectives. The idea of solutions which based on religious teachings would be more beneficial for solving of the environmental problems have started to be accepted day by day (Kutluer, 2006, p. 45).

In recent years, the number of studies on 'the environment and religion' has increased. However, studies on the subject, especially in our country are fo-

* Asst. Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Theology, Department of Religious Education

Address for correspondence: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi Anabilim Dalı, Üsküdar-İstanbul

E-mail: eminekeskiner@gmail.com

cused on the theoretical dimensions of the issue.¹ In contrast, there are few quantitative and qualitative researches in this field². In this context, the studies supplemented with qualitative and quantitative researches on ‘the environment and religion’ are needed.

The researches show that textbooks are highly effective on formatting and shaping the mental sub-structures and in spreading those values to the society (Çiçek et al, 2009, p. 13). So, textbooks thought at the professional courses at Imam Hatip High-Schools have been examined in the context of the environment in this study.

Environmental Education

Environmental education provides awareness of the individual and the society about the environment and aims at developing knowledge, values, skills, experiences and actions to solve the problems related to the issue. This process need to continue throughout life (Köylü, 2008, p. 179). Environmental educators emphasize that aim of environmental education is not only to provide information about the environment. Indeed, the studies shows us that the environmental knowledge (environmental problems and solutions of these problems, ecological developments and having knowledge about nature) has a low effect on the development of environmentally beneficial behavior (Erten, 2006). It is necessary to change the conditions that lead to the behavior which is obstacle for development of environmental conscious. This situation makes the environmental education difficult (Geray, 1992, p. 225).

¹ Some of these studies: Bayrakdar, M. (1997). İslam ve Ekoloji. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları; Bayraklı, B. (2009). *Kur'an'da İçsel-Sosyal-Maddî Çevre Kavramları*, İstanbul: Bayraklı Yayınları; Canan, İ. (1995). *Ayet ve Hadislerin Işığında Çevre Ahlakı*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları; Fersahoğlu, Y. (2011). *Dinler ve Çevre*, İstanbul: Çamlıca Yayınları; Özdemir, İ. (2001). *Yalnız Gezegem*. İstanbul: Kaynak Yayınları; Özdemir, İ. -Yükselmiş, M. (1995). *Çevre Sorunları ve İslâm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

² Quantitative and qualitative research on the subject: Ayten, A. (2010). ‘Sahip Olma’ mı ‘Emanet Görme’ mi Çevre Bilinci ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, X, 2, 203-233; Furat, A. Z. (2008), İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Müfredatlarında Çevre Konularına Ayrılan Yer Üzerine Bir Değerlendirme. Fahri Kayadibi, Çevre ve Din içinde (ss. 369-377), İstanbul: Yalın Yayıncılık.

The environment in Islam

Islam primarily draws attention to metaphysical background behind the natural environment. Holy Quran mentions basic knowledge about the universe and various natural events. In this manner, metaphysical subjects like God's existence, unity, strength and resurrection after death are explained³ (Bayrakdar, 1997, p. 30). In this case, nature does not only meet the material needs of human like nutrition and shelter. At the same time it is source of understanding and contemplation of divine wisdom⁴ (Nasr, 2007, p. 111). Modern man has tried to subjugate the nature and this situation has caused the formation of an artificial environment. Therefore, even religious people have lost their ability to grasp the spiritual meaning of nature (Nasr, 1991, p. 11).

According to Islam, the principle of "right of life" is the first one of the principles governing the relationship between human beings and the environment (Gürer, 2008, p. 362). In this context, the verses stating that the universe was created for human beings need to be understood and interpreted correctly. As a result of misinterpretation of the verses by some Muslims, some environmentalists have criticized Islam. Indeed, behaviors of some Muslims against the nature causes to deterioration of the ecological balance (Özdemir-Yükselmiş, 1995, p. 89). People need to think that the nature is a creature of God and it has glorified God. So, waste of the nature is forbidden (Kula, 2008, p. 221).

According to Islam, our relations with the environment have to be both spiritual and moral. In Holy Qur'an, there are some advices and rules for the protection of the environment. In the hadith literature, there is considerable knowledge concerning to plants and trees, land cultivation and agriculture, animal rights, water resources, rivers, and so on⁵ (Haq, 2007, p. 146). However, it is difficult to say that the issues are given attention enough in religious education. In the same way, the belief in the hereafter is not sufficiently situated in religious education. Whereas, the belief in the hereafter can be a driving force in fulfilling responsibilities of human to the nature (Masri, 1997, p. 34).

³ Some of the verses on the subject; Fussilet S. 53; Duhan S. 38; Araf S. 54; Mümin S. 64; Kamer S. 49; Âl-i İmran S. 190-191; Ra'd S. 13-15; Hac S. 18.

⁴ See, Âl-i İmran S. 191.

⁵ Some of these hadiths: Ebû Dâvûd, *Cihad*, 44; Müslim, *Seyd*, 57, İmare, 178; Buhârî, *Enbiya*, 54, *Musâkât*, 9, *Ze'bâih*, 25 (animal rights); Müslim, *Taharet*, 1, 68 (cleaning); Buhârî, *Edeb*, 25 (tree planting).

Environment in Imam Hatip High School Professional Courses

Method

Research Model

This research published in 2010, which aims at investigating environmental issues in the textbooks thought at Imam Hatip High School professional courses, is conducted through document review which is a qualitative research method.

Sampling

Imam Hatip High School and Anatolian Imam Hatip High School Curriculum and Tafsir, Hadith, Fiqh (Islamic Jurisprudence), Kalam, The Life of the Prophet Muhammad, Basic Islamic Knowledge, History of Islam, Oration and Vocational Practice and Comparative History of Religions textbooks, in the official web site of General Directorate of Religious Education, were examined within this research.

Data Collection and Analysis

The data collected through document review was subjected to content analysis at the basic level. In this context, primarily Imam Hatip High School and Anatolian Imam Hatip High School Curriculum and professional courses' textbooks were revised and then the natural environmental issues located in textbooks, have been identified. These issues have been grouped under the following three categories: The Universe-God Relationship, The Universe-Human Relationship, Environmental Awareness / Environmental Sensibility. Following, the sub-categories have been created and the findings related to these categories have been counted. During the presentation of findings, direct quotes from the textbooks have been given.

Findings

Environment in Imam Hatip High School and Anatolian Imam Hatip High School Curriculum

In the curriculum, Gaining of Environmental Awareness and Skill of Environmental Protection are among the basic skills for students. Also, environmental sensibility is a value that is aimed to be gained for the students. Further values of responsibility and mercy are the indirect values related to environment in the curriculum. (Komisyon, 2010, p. 20-21).

Findings Related to Environment in Textbooks Thought at Imam Hatip High School Professional Courses

The Universe-God Relationship

Under the category of The Universe-God Relationship, we have identified only one sub- category: *The Universe is Evidence for the Existence and the Unity and Uniqueness of God*. The findings in this category are located in Kalam textbook for 13 times, in Basic Religious Knowledge textbook for eight times and in Tafsir textbook for four times. 25 findings were seen in total.

The Universe-Human Relationship

Under the category of The Universe-Human Relationship, we have identified following three sub- categories: *Submission of the Universe to Human Services*, *Responsibilities of Human to the Universe* and *The Unique Order of the Universe and Corruption of Order in the Universe by Human*. The findings in the category of *Submission of the Universe to Human Services* are located in Basic Religious Knowledge textbook for four times, in Tafsir textbook for two times, in Kalam textbook for two times and in Fiqh textbook once (totally 9 findings). The findings in the category of *Responsibilities of Human to the Universe* have been seen in Kalam textbook for once, in Fiqh textbook for once and in Basic Religious Knowledge textbook for once (total of three findings). We have identified two findings related to the category of *Responsibilities of Human to the Universe* and *The Unique Order of the Universe and Corruption of Order in*

the Universe by Human. One of them is located in Basic Religious Knowledge textbook, the other in Fiqh textbook. All of the findings in this category are 14.

Environmental Awareness / Environmental Sensibility

We have identified following five sub-categories related to the category of Environmental Awareness / Environmental Sensibility: *Current Environmental Issues*, *Our Responsibility to the Environment*, *Animal Rights*, *Wasting* and *'Human Right'*. The findings related to the category of the *Current Environmental Issues* have been seen in Fiqh textbook for two times, in Basic Religious Knowledge textbook for once and in Kalam textbook for once (total of four findings). The findings in the category of *Our Responsibility to the Environment* are located in Fiqh textbook for seven times, in Basic Religious Knowledge textbook for six times and in The Life of the Prophet Muhammad textbook for two times (total of 15 findings). The findings in the category of *Animal Rights* have been seen in Fiqh textbook for four times, in The Life of the Prophet Muhammad textbook for two times, in History of Islam textbook for once and in Basic Religious Knowledge textbook for once (total of eight findings). Four findings have been found in the category of *Wasting* (In Fiqh textbook two findings, in Basic Religious Knowledge textbook one finding and in Tafsir textbook one finding). We have identified only one finding related to *'Human Right'*, the last category. It is located in Fiqh textbook. All of the findings in this category is 28.

Conclusion

In this research, it is seen that the issues related to the natural environment are included in Imam Hatip High School and Anatolian Imam Hatip High School Curriculum. When we examine the professional textbooks, it is observed that the environmental issues are taken place in Basic Islamic Knowledge, Fiqh and Kalam textbooks more than the other textbooks.

Firstly, we have determined the following three categories: The Universe-God Relationship, The Universe-Human Relationship, Environmental Awareness / Environmental Sensibility. Most of findings were seen in the category of Environmental Awareness / Environmental Sensibility (28 times). However, the findings in the category of The Universe-God Relationship are more evident than findings of other categories. Because, these findings are related to that

single theme: *The Universe is Evidence for the Existence and the Unity and Uniqueness of God* (25 times).

It is seen that the environmental problems of today are taking place in professional textbooks. But only a limited number of religious references (verses and hadiths) have been used in explaining the problems and solutions. In this situation, it is difficult to say that there is unity between the present environmental problems and religious references. However the situation is not different in other books related to the environment and religion (Islam). Topics like planting trees and behaving towards well-being of animals are usually mentioned in those books. It has revealed the fact that Islamic teachings about the environment need to be reformulated.

Finally, it should be noted that the concepts like sin, haram (things forbidden by religion) would contribute in creating environmental awareness. In the context of environmental protection, these concepts need to be given more space in the textbooks.

Keywords- Environment, Environmental education, Islam, Imam Hatip High-School, Textbooks of Professional Courses, Environmental consciousness